

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО В УМОВАХ САМОУПРАВЛІННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті зроблена спроба дослідження процесу взаємовпливу звичаю як первинної форми права та самоврядування в Київській Русі.

Ключові слова: звичай, звичаєве право, органи племінного самоуправління, родовий лад.

Рішення актуальних проблем, пов'язаних із реформуванням державної системи нашої вітчизни, що значною мірою залежить від наукового аналізу історичного досвіду й використання його результатів у державотворчих процесах сьогодення. Тому серед багатьох політико-правових явищ сьогодні велике значення має дослідження становлення і розвитку системи самоуправління в Україні. У вітчизняній правовій літературі це питання на сьогоднішній день залишається недостатньо вивченим і мало дослідженим, а також не досить часто буває предметом обговорення у наукових колах.

Основним завданням цього дослідження є історико-правові узагальнення, пов'язані з визнанням загальних закономірностей розвитку органів самоуправління, їхньої сутності, ознак і особливостей у конкретних історичних умовах.

Слід зазначити, що будь-яке теоретичне дослідження неможливе без узагальнення й критичного осмислення досвіду попередників, що дає можливість визначити певні закономірності в оцінці того або іншого явища, які перешкоджають адекватному розумінню процесів, що відбуваються сьогодні у суспільстві. Людство ніколи не мирилося з існуванням злочину, а тому допомогою у цьому питанні було б досліджування історично-правових аспектів системи самоуправління з метою наведення порядку у суспільстві. До проблеми розвитку органів самоуправління була завжди прикута увага громадськості та науковців різних галузей знань.

Отже, спроба дослідження цієї проблеми дозволить певною мірою заповнити прогалину в її висвітленні. Це дослідження є спробою простежити процес еволюції звичаю як початкової форми права та розкрити по можливості історичний зміст системи самоуправління Київської Русі та її впливу на розвиток звичаєвого права як джерела права визначеної епохи.

Домінуючою формою існування права у період зародження вітчизняної правової системи був правовий звичай [4, с.7-8]. Так,

М. Грушевський у своїх наукових працях зазначав, що звичай – це базова форма управління поведінкою людей в умовах існування родового строю. Разом з тим, учений дійшов висновку, що звичай був правилом поведінки кожного індивіда в суспільстві за часів додержавного періоду. Саме така поведінка утворилася в результаті постійного її застосування протягом тривалого часу. Дотримання вимог звичаю забезпечувалося застосуванням відносно порушника заходів суспільного впливу, таких як страта, вигнання з роду, позбавлення вогню й води [1, с.36].

Першу спробу пояснити походження звичаєвого права здійснив Г.Ф. Пухта. Оперуючи фактами минулого, представник історичної школи права вважав, що початок звичаєвого права знаходиться в народній правосвідомості. У свою чергу, учений розкриває поняття правосвідомості як дійсність народного духу, в глибині якого вже існує правове начало. Прояв правосвідомості, на думку Пухти, і є наявність доказу зародження норми звичаєвого права. Окрім цього, Пухта піддає критиці теорію, яка припускає, що тільки одноманітна поведінка індивідів є джерелом звичаєвого права, він стверджує, що воно може бути як наслідок доказу наявності ідеї права в народній свідомості [11, с. 507]. Проте, в подальшому, ідею Пухти про народний дух як про основне явище правового начала заперечував Гегель і його наступники, послідовники історичної школи права. Так, за допомогою дослідів і спостережень вони дійшли до переконання, що джерелом звичаєвого права є дія (одноманітна поведінка людей) як реакція індивідів, які проживають у певному соціальному осередку суспільства [7, с.24-26]. Таким чином, ідея Пухти про народну правосвідомість як про містичне джерело ідеї права була визнана основоположною у вченні про походження й особливості звичаєвого права, оскільки початок звичаєвого права необхідно знаходити в народній правосвідомості, що спричиняє за собою зародження

норм звичаєвого права, тому що перетвориться на дію як одноманітну поведінку індивідів.

У подальшому необхідно з'ясувати, яким чином відбувається формування одноманітної масової поведінки людей. І, окрім цього, поставлено питання про усвідомлення важливості такої поведінки, тобто дії як реакції індивідів на зовнішні умови соціального середовища. Іншими словами, яким чином відбулося зародження правового звичаю. Відповіді на ці питання можна знайти в дореволюційній літературі у вигляді таких концепцій: концепція стихійного зародження звичаю й концепція особистої творчості.

Прихильники першої концепції стверджують, що одноманітна масова поведінка людей формується на рівні інстинкту, стихійно, тобто певна конкретна особа не може виступати в цій ситуації в ролі творця [5, с.241-243; 12, с.157-159].

Згідно зі ствердженням Тарда щодо теорії соціологічного підходу, в якій зазначено, що соціальна життєдіяльність є процесом суспільного життя розвиненіших і найбільш міцних особистостей і як наслідок чіткого віддзеркалення їхньої поведінки пригнічених, найбільш слабких верств населення, було розроблено наступну – другу концепцію [10, с.172].

Так, В.І. Сергеевич заперечував вищеназвану ідею, що бере свій початок від учення Пухти про народну правосвідомість, яка лежить в основі звичаєвого права. Згідно з нею одноманітна поведінка утворювалася не інстинктивно, а методом творчої діяльності найбільш міцних і сильних особистостей. Останні ведуть за собою решту маси населення, для якої характерна стихійна цілеспрямованість до чіткого віддзеркалення поведінки перших [15, с.10-14]. Навпаки, він вважав, що в період родового ладу не існувало соціальних інститутів, що визначають право й відповідають за його безпеку, не існувало такої життєдіяльності мас, яка базувалася б на нормах установленого права. У період первісної епохи все в житті індивідів певного соціуму засновано на відчутті інстинкту, і як наслідок – виявлялося в поведінці, тобто в дії [15, с.86].

У будь-якій зародженій ідеї знайдуться прихильники й опоненти. Так і в цьому випадку, наприклад, М.Ф. Владимирський-Буданов спростовував вищеназвану теорію В.І. Сергеевича. Дослідник вважає, що ідея Сергеевича носить довільний характер, у результаті пасивного віддзеркалення дії право не враховується, тобто має негативну спрямованість. Владимирський-Буданов, навпаки, вважав, що в основі права лежить інстинкт. Дослідник зауважав, що насе-

лення наслідую не певного конкретного індивіда, а в один і той же період часу з проявом тотального відчуття це відбувається на першочерговому рівні, на другому ж відбувається таке: перетворення природного інстинктивного відчуття на певну поведінку, тобто волевиявлення, іншими словами, на конкретну дію. У більш вузькому розумінні можна висловити це так: фактичне перетвориться на правове [2, с.63]. Проте необхідно відзначити, що Владимирський-Буданов за логікою речей і є прихильником теорії Сергеевича, оскільки, в основі його концепції лежить природний аспект, схеми походження звичаєвого права, інстинкт, фактичне начало. Отже, що його теорія підтримує факт заперечення права. Враховуючи все вищезазначене, учені не позначають, який саме елемент перетворить природні відчуття на дію, фактичну спрямованість на правову чи факт на право. Очевидно, у цьому випадку для перетворення фактичного начала на правове виявляється мало інстинкту й подальшої його реакції на зовнішні соціальні умови життя – дію. А також виявляється недостатньо, що практична дія усвідомлена.

Наприклад, Ф.В. Тарановський вважав, що вищеназвані концепції потрібно не те що протиставляти, а їх можна ототожнювати: «Цілком допустимо, що в одних випадках одноманітна масова поведінка людей складалася стихійно, в інших піонерами виступали окремі індивіди, за якими йшла маса через стихійний інстинкт наслідування. Перший шлях утворення міг мати місце в простіших і елементарних випадках, другий – у складніших і скрутніших» [16, с.183].

У цьому випадку виявляється недостатньо основоположного юридичного принципу обов'язковості, дотримуваного народною масою певного соціуму. Поняття загальнообов'язковості матиме значущість для права в тому випадку, коли, окрім усвідомленості права, усвідомленість у його потребі буде серед членів суспільства, а значить, ця усвідомленість є загальнообов'язковою для всієї народної маси. Крім того, вона є загальнообов'язковою під страхом відплати у вигляді покарання за невиконання або недотримання передбачених правових норм. На нашу думку, смисловий аналіз зазначених концепцій доводить, що результати досліджень із цих проблем не дозволяють висвітлити повною мірою розуміння походження й особливостей права Київської Русі, а також показати чітку картину його системи.

Продовжуючи аналіз змісту концепцій, розроблених істориками зазначеного напрямку, наведемо ствердження З.М. Черніловського, який

не проводив межі між звичаєм і правом [18, с.12]. На думку В.О. Ключевського, правовий звичай створюється внаслідок тривалого використання подібних ситуацій, вироблених народною правосвідомістю, під впливом історичних умов під час його існування. Співвідношення з правовими й релігійними поглядами населення, а також тривалість їхньої дії надають цьому правилу сили звички й традиції [6, с.214].

У період розвитку історії будь-якого народу можна виявити безліч положень і звичаїв, характерних не тільки для окремого населення, але й для всього людства. Результати історичних доказів, проведених дослідниками, вказують на те, що звичай народів, які проживають у різних період існування в різних місцях, абсолютно співвіднесені і схожі, враховуючи, що взаємодія між ними не відбувалася. У зв'язку з цим стає зрозуміло, що основний чинник виникнення звичаєвого права не повинен мати спонтанний характер або в основі його не може лежати волевиявлення будь-яких особистостей.

Аналізуючи вищезазначені концепції, можна вважати особливістю звичаєвого права той критерій, що воно не тільки є стихійним або інстинктивним створенням народної творчості. Потрібно вважати, що звичай не могли бути створені народом, або якою-небудь сильною конкретною особистістю. Утвердження й формування звичаїв у східнослов'янського населення здійснювалося шляхом суворого використання в певній життєдіяльності сталих положень, тобто певних правил поведінки, з урахуванням чіткого усвідомлення їхньої соціальної значущості. Надалі подібні положення набули смислу й ставали такою структурою, за допомогою якої здійснювалося управління життєдіяльності суспільства.

Необхідно зазначити, що існування й розвиток певного соціуму в період його формування й функціонування, не може діяти без певної системи регулювання соціальних стосунків, і саме це, підтримує необхідне існування й розвиток соціуму взагалі. Спочатку подібний процес був достатньо легким. У східнослов'янського населення спочатку, в епоху існування язичництва, звичай вважалися божественною творчістю, тобто мали релігійне начало й релігійні правила, яких повинні були дотримуватися члени певного суспільства, крім того, звичай виступали в ролі встановлень народної віри, що походили з волевиявлення предків і богів общин [14, с.285]. Особа набувала певної природної залежності через недостатній устрій продуктивності сил і засобів у ранній період становлення держави. Саме це й породжувало у людини релігійність суджень і дій.

За часів родового ладу під час соціальної життєдіяльності східнослов'янського населення суспільне управління здійснювалося як міцні, загальнообов'язкові положення щодо дій з урахуванням тривалого використання тих, які ставали звичкою, що мала міфологічний характер, а також релігійну спрямованість, у зв'язку з чим, не потрібно було зовнішнє втручання особливо примусового механізму в ролі регулятора. Так, коли ще не існувало будь-якого примусового механізму, релігія, а також усілякі міфологічні перекази, здатні були діяти на користь усіх сфер діяльності народних мас [9, с.70]. Саме таке положення спочатку виступало у вигляді чіткої виробленої структури і такої, що активно управляє, яка в повну силу здійснювала функціонування й регулювання суспільного життя наявних родоплемінних мас.

Відмітною особливістю цієї системи було те, що регулювання здійснювалося всередині роду, племені, тобто мало пріоритет над індивідуальним, оскільки особистість ще не виділялася й не відокремлювалася від колективу. Саме так зароджувались органи племінного самоуправління у родовому суспільстві. Як слушно зазначає Ф. Леонтович, «у спілках первинних суспільств ми бачимо такий тісний зв'язок між членами, який не може існувати в державі. Зв'язок, на якому ґрунтуються спілки первинних суспільств, охоплює все життя людини. У співчленів усе спільне: і праця, і майно, і перемога, і поразка. Тому спілка бере активну участь у діях і долі кожного зі своїх членів» [8, с.85]. А за словами О.П. Чебишева-Дмитрієва, «тільки той вважався особою правоспроможною, хто належав до спілки. – поза спілкою він був ніким» [17, с.7].

Звичай встановлювали форми поведінки, обов'язкові для всіх одноплемінників. Якщо звичайні норми порушувалися окремими особами, тобто відбувався який-небудь казус, то до таких порушників громадського порядку застосовувалися заходи дії племінного самоуправління. У цьому роді (племені) ні в кого не було привілеїв, всі були рівні. Це примітивне регулювання цілком задовольняло потреби суспільства, яке його створило, і відповідало свідомості людей, які ним керувалися. Проте цю примітивність стародавнього права зовсім не можна приймати за простоту, нескладність або нерозвиненість: воно якраз було дуже складним, розгалуженим, мало особливу внутрішню логіку, і окремі частини його були між собою узгоджені [13, с.13-15].

У процесі розвитку людське суспільство поступово звільняється від різних надприродних

елементів (міфологія, релігія), усе більше керуючись потребою вираження й потребою об'єктивних соціальних інтересів не тільки всього суспільства, але й кожного індивіда племені (роду) окремо.

П.І. Числов відзначав, що «у кожного народу існує своє національне право, яке складає природжене надбання, набуте від предків, за яке треба триматися й зберігати як старовину. Перекази переходили з вуст у уста, від покоління до покоління, свято зберігалися в народній пам'яті й незмінно дотримувалися» [19, с.21]. «Вони закріплювали вироблені століттями найбільш раціональні, корисні для суспільства варіанти поведінки в певних ситуаціях, передавалися від покоління до покоління й відображали однаковою мірою інтереси всіх членів суспільства» [3, с.87]. Такий консерватизм звичаєвого права у східних слов'ян полягав у надзвичайній традиційності, незмінності, до норм звичаїв ставилися як до суворих, незаперечних, обов'язкових встановлень, які користувалися настільки більшим авторитетом, наскільки давніми вони були. Загальнообов'язкову силу звичаєм додавала їх старовина.

До моменту запису звичай зберігався в пам'яті одноплемінників, знавців права, які висловлювали зміст його на народних племінних зібраннях. При цьому в змісті звичаїв спостерігалася певна спадкоємність у нормативному регулюванні.

З розвитком соціального життя розвивається й матеріальне виробництво, у процесі якого відбувається зміна якості регулювання, ускладнення й удосконалення регулятивних засобів і механізмів, виявляється їхня диференціація й інтеграція. Інакше кажучи, у єдності всієї системи регулятивних чинників створюється свого роду система регулятивних механізмів, усередині якої всі суспільні стосунки, що діють на той момент у суспільстві, групуються залежно від тих потреб у суспільстві, ідеології, захисту від злочинів. Зміна якості соціального регулювання виражається в ряді напрямів і сторін розвитку: захист особистості, захист особистого майна, міна, торгівля. Вироблення загальних правил у цих суспільних стосунках підпорядковує поведінку кожного члена суспільства загальним умовам, продиктованим вимогам економіки, влади, ідеології, усього соціального життя слов'ян. У результаті східнослов'янське суспільство доходить до головних цілей соціального регулювання – упорядкування всього соціального життя, набуття ним стійкості й активного сприяння подальшого розвитку.

Марксистська теорія, з якою слід погодитися, вбачає трансформацію звичаю в правовий звичай в нерозривному зв'язку з економічним розвитком суспільства. У результаті вдосконалення виробничого господарства, розподілу праці, підвищення продуктивності праці з'явився надлишковий продукт у матеріальному виробництві. Паралельно з цим процесом відбувалося відособлення окремої людини від роду, племені, огримання нею якості автономної особистості, самостійного індивіда. У цілому ці два чинники, органічно пов'язані один з одним, зумовили розкладання колись наявних родоплемінних зв'язків, диференціацію суспільства. Таке ускладнення суспільного життя супроводжується подальшим поглибленням процесів відчуження, розширенням і зміцненням товарно-ринкових стосунків, персоніфікацією власності, усе більшим домінуванням приватної власності. Це вимагало зміни системи соціального регулювання на базі звичаїв нормативного регулювання у вигляді правових звичаїв.

Ураховуючи аналіз наукових фактів, можна стверджувати, що звичай був першочерговим джерелом права, яке регулює соціальні стосунки, що зародилися в період родового ладу незалежно від волі, родів, племінного самоуправління, зібрань. Таким чином, на основі цього положення зародження права було продиктовано процесом структури суспільного управління, де й виникають органи самоуправління, що набуває звичаїв, які вже існують у цьому суспільстві, у ролі стійкої форми, з урахуванням якої будь-які установки перетворювалися на обов'язкові для всіх членів певного соціуму правові норми. Тому слід зазначити, що зародження звичаєвого права було продиктовано умовами соціуму, що вступив у наступний період розвитку, а також найголовніше – умовами забезпечення своєї єдності, економічного вдосконалення й розвитку відособленості індивіда.

Для генезису звичаю має місце психічний стан індивіда, який має уявлення про одноплемінників і вважає їх конкретним спільним колективом. Враховуючи такі особливі ознаки поглядів первісної людини, найголовнішим об'єктом подібних стосунків були не окремі її одноплемінники, а весь колектив. Коли порушується встановлений порядок подібного колективу, мстить вся група за нанесену образу. Отже, помста носила виключно колективні риси, оскільки, спільність тих, хто мстив, і тих, на кого поширювалася помста, визначалася тільки докола певних племен.

Слідчим результатом порушення встановленого порядку серед двох племен була ворожнеча між ними і, як наслідок, помста членів групи, що

спалахнула за нанесену образу. Подібний процес помсти із звичайного відчуття перетворювався на серйозний суспільний звичай, який базувався в основному на необхідності для членів племені захисту від порушення цього суспільства, тобто охорона спокою членів певної групи. Таким чином, помста для всього родового колективу, що існував у період первісного суспільства, була складовою життєдіяльності, за допомогою якої можна було оберігати життя одноплемінників і успішно боротися за збереження існування групи як єдиного цілого. Унаслідок цього, враховуючи, що з боку не було жодного серйозного впливу або чинника, який би стримував членів групи від можливих дій, що порушують порядок, саме помста була примусовим чинником.

Таким чином, право східнослов'янського суспільства базувалося на звичаях, які діють і розвиваються паралельно з розвитком системи родового самоуправління.

Література

1. Бочарніков Д.І. Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М.Грушевського: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бочарніков Дмитро Іванович. – Х., 1999. – 184 с.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – СПб.–Киев: Издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, 1909. – 706 с.
3. Гуревич А. Л. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М: Мысль, 1970. – 224 с.
4. Дьяконов М.А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси / Дьяконов М. – 2-е изд. – С.–Пб.: Изд. юрид. кн. склада "Право", 1908. – 509 с.
5. Залеский В.Ф. Власть и право. – Казань, 1897. – 279 с.
6. Ключевский В.О. Сочинения. В 3 т. Т. 1. – М: Мысль, 1995. – 572 с.
7. Кролик А.А. Идеи законодательного творчества и закономерного развития права в новейшей юриспруденции. – Спб., 1913. – 107 с.
8. Леонтович Ф. История русского права. – Одесса, 1869. – 674 с.
9. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Исторические типы государства и права. – М., 1971. – 382 с.
10. Мартенсон-Гнидкин А. Государственное опровержение лжеучений об обычном праве и правовом отношении в доказательство ненаучности так называемого обществоведения и трех его общепризнанных отделов. – М., 1906. – 376 с.
11. Нерсесянц В.С. Философия права. – М.: НОРМА, 2001. – 652 с.
12. Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву обычному и брачному. – Спб.: Типография А.Е. Ландау, 1879. – 456 с.
13. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: Некоторые вопросы методологии и теории /Е.М. Пеньков. – М.: Мысль, 1972. – 198 с.
14. Самоквасов Д. История русского права. – Варшава, 1888. – 400 с.
15. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права. – Спб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1910. – 675 с.
16. Тарановский Ф.В. Учебник энциклопедии права. – 1917. – 534 с.
17. Чебышев-Дмитриев А. О преступном действии по русскому допетровскому праву. – Казань: Типография императорского университета, 1862. – 242 с.
18. Черниловский З.М. Русская Правда в свете древних славянских судебных книг. В кн.: Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии // Отв. ред. Г.В. Швекон. – М.: ВЮЗИ, 1984. – 115 с.
19. Числов П.И. Курс истории русского права. – М.: Печ. А.И. Снегиревой, 1914. – 370 с.

А. Р. Ереган

Традиционное право в условиях самоуправления Киевской Руси.

В статье предпринята попытка исследования процесса взаимовлияния обычая как первичной формы права и самоуправления в Киевской Руси.

A.R. Yeregyan

Common law in the conditions of self-government in Kyiv Rus.

An attempt to study the process of interference of custom as original form of law and self-government in Kyiv Rus was undertaken in the article.